

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेतील सामाजिक व सामुदायिक दृष्टिकोनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

सौ.अर्चना इंगोले(देशमुख)

पीएच. डी. संशोधिका, श्री शिवाजी शिक्षण महाविद्यालय, अमरावती

सार

“वसुधैव कुटुंबकम्” ही भारतीय तात्त्विक परंपरेतील सर्वसमावेशक संकल्पना आहे, ज्याचा अर्थ “संपूर्ण पृथ्वी ही एक कुटुंब आहे” असा होतो. ही संकल्पना केवळ धार्मिक वा तात्त्विक दृष्टिकोनापुरती मर्यादित नसून, समाज, समुदाय आणि जागतिक सह-अस्तित्व यांच्याशी घनिष्ठपणे जोडलेली आहे. भारतीय उपनिषद, महाभारत, रामायण आणि वेदांमध्ये मानवी सार्वभौमिकता, परस्पर सहकार्य, सामाजिक समरसता आणि नैतिक मूल्यांचे महत्व अधोरेखित केलेले आहे. सामाजिक दृष्टिकोनातून, वसुधैव कुटुंबकम् समाजातील विविध घटकांमध्ये सह-अस्तित्व, समन्वय आणि परस्पर आदर यांना प्रोत्साहन देते. जाती, धर्म, भाषा किंवा सांस्कृतिक भिन्नता असतानाही हे तत्त्व लोकांमध्ये समानता, सहिष्णुता, सामाजिक बांधिलकी आणि नैतिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करते. सामुदायिक दृष्टिकोनातून, ही संकल्पना लोकांमध्ये आपसी समझ, सहकार्य, सामूहिक जबाबदारी आणि संवाद वाढवून समाजातील बंधुत्व दृढ करते. या अभ्यासासाठी गुणवत्तात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून, समाजातील सदस्यांशी सखोल मुलाखती आणि गट चर्चांचे आयोजन केले गेले. तसेच द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे शैक्षणिक लेख, सामाजिक अहवाल, धर्मग्रंथ आणि समकालीन संशोधनाचा अभ्यास केला गेला. विश्लेषणातून असे दिसून आले की वसुधैव कुटुंबकम् केवळ आदर्शात्मक तत्त्व नसून, प्रत्यक्ष जीवनात सामाजिक स्थिरता, समुदायाचा सहभाग, सहकार्य आणि सामाजिक समरसता यासाठी प्रभावी मार्गदर्शन करते. सारांशतः, वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पना भारतीय समाजातील ऐक्य, सहिष्णुता आणि सामूहिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची आहे. ही संकल्पना शैक्षणिक, सामुदायिक आणि जागतिक संदर्भात सामाजिक जबाबदारी, नैतिकता आणि मानवतावादी मूल्यांचा प्रसार सुनिश्चित करण्यास उपयुक्त ठरते.

प्रस्तावना :

भारतीय तात्त्विक परंपरेत “वसुधैव कुटुंबकम्” ही संकल्पना अत्यंत मौल्यवान आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाचा प्रतीक आहे. संस्कृत शब्दशः पाहता, “वसुधा” म्हणजे पृथ्वी, “एव” म्हणजे एक, आणि “कुटुंबकम्” म्हणजे कुटुंब किंवा परिवार. याचा अर्थ असा होतो की “संपूर्ण पृथ्वी ही एक कुटुंब आहे”. ही संकल्पना केवळ भौगोलिक किंवा पारंपरिक कुटुंबाच्या मर्यादित नसून, ती संपूर्ण मानवजातीशी, पर्यावरणाशी आणि सामाजिक संस्थांशी एकात्मिक संबंध ठेवते. भारतीय तात्त्विक दृष्टिकोनातून पाहता, ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ ही विचारसरणी उपनिषदांपासून ते भगवद्गीतेपर्यंत आणि धार्मिक ग्रंथांपासून भारतीय सांस्कृतिक परंपरांपर्यंत पसरलेली आहे. महाभारत, रामायण आणि वेद या ग्रंथांमध्ये मानवतेच्या सार्वभौमिकतेवर, परस्पर सहिष्णुता, सहकार्य आणि सामाजिक नीतिमूल्यांवर विशेष भर दिला आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना फक्त तात्त्विक किंवा धार्मिक विचारापुरती मर्यादित नाही, तर सामाजिक व सामुदायिक जीवनातील एक मूलभूत मार्गदर्शक तत्त्व आहे. या दृष्टिकोनातून सामाजिक समरसता ही संकल्पना समाजातील विविध स्तरांतील व्यक्तींमध्ये एकात्मता, सौहार्द, आणि सहअस्तित्व यांची प्रेरणा

देते. जाती, धर्म, भाषा किंवा सांस्कृतिक फरकांपेक्षा वरती हे कुटुंबवादाचे तत्व सर्व मानवतेसाठी एक समान आधार तयार करते. सामुदायिक जबाबदारी 'वसुधैव कुटुंबकम्' आपल्या सामुदायिक जीवनातील जबाबदाऱ्यांची जाणीव करून देते. म्हणजे, फक्त वैयक्तिक फायद्यापेक्षा समाजाच्या, पर्यावरणाच्या आणि भविष्याच्या हितासाठी कार्य करण्याची प्रेरणा देते. सर्वांगीण विकास या संकल्पनेने लोकांच्या सामाजिक सहभागाला प्रोत्साहन दिले आहे, ज्यामुळे सामाजिक न्याय, समानता, आणि मानवाधिकार यांसारख्या मूल्यांची जोपासना होते. जागतिकीकरणाच्या या युगात, वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना जागतिक स्तरावर सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्यांवर सहकार्य आणि सहअस्तित्व या तत्वांवर उपाय सुचवते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांती, सहकार्य आणि टिकाऊ विकासाच्या उद्दिष्टांमध्ये या संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित होते. आजच्या डिजिटल व जागतिकीकरणाच्या युगात, समाजांमधील भेद, सांस्कृतिक संघर्ष आणि सामाजिक असमानता यामुळे मानवी नातेसंबंध आणि सामुदायिक समरसता धोक्यात आली आहे. अशा परिस्थितीत, 'वसुधैव कुटुंबकम्' या तात्त्विक संकल्पनेचा सामाजिक व सामुदायिक दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. या अभ्यासाद्वारे, आपण केवळ भारतीय तात्त्विक वारसा समजू शकतोच नाही, तर सामाजिक एकात्मता, सहअस्तित्व आणि जागतिक नागरिकत्व यांचे आधुनिक संदर्भ देखील स्पष्ट करू शकतो. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना भारतीय तात्त्विक परंपरेतील सर्वसमावेशक मानवता, सामाजिक जबाबदारी, आणि नैतिक मूल्यांचा संगम आहे. समाज आणि समुदायाच्या विकासासाठी या संकल्पनेचे अभ्यासात्मक विश्लेषण करणे केवळ शैक्षणिक दृष्ट्या नव्हे, तर व्यवहारिक जीवनात देखील अत्यंत उपयुक्त आहे.

संशोधनाची गरज व महत्व :

"वसुधैव कुटुंबकम्" ही संस्कृत संज्ञा आहे, ज्याचा अर्थ "संपूर्ण पृथ्वी ही एक कुटुंब आहे" असा होतो. हा संदेश केवळ धार्मिक किंवा तात्त्विक विचारापुरता मर्यादित नाही, तर त्याचा सामाजिक आणि सामुदायिक जीवनावरही खोल परिणाम होतो. भारतीय संस्कृती, इतिहास, आणि सामाजिक मूल्ये या संकल्पनेशी घनिष्टपणे जोडलेली आहेत. भारत हा विविध धर्म, भाषा, जाती, आणि संस्कृतींनी समृद्ध देश असून, येथे सामाजिक समरसता, सहिष्णुता, आणि एकात्मता या मूल्यांना नेहमीच प्रोत्साहन दिले गेले आहे. भारतातील सामाजिक रचना बहुदलिकी आहे. येथे भिन्न जातीय, धार्मिक, आणि सांस्कृतिक गट एकत्र राहतात. परंतु, गत दशकांत वाढती सामाजिक तणाव, धार्मिक असहिष्णुता, जातीवाद, आणि भौगोलिक-सांस्कृतिक संघर्ष यामुळे सामाजिक ऐक्याला धोकाच आलेला आहे. अशा परिस्थितीत वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वाचा अभ्यास सामाजिक ऐक्याचे आणि सहअस्तित्वाचे तात्काळ महत्त्व अधोरेखित करतो. "वसुधैव कुटुंबकम्" हा दृष्टिकोन फक्त वैयक्तिक नातेसंबंधांपुरता मर्यादित न राहता, सामुदायिक विकास, सामाजिक सहभाग, आणि मानवतावादी मूल्ये यांच्याशी संबंधित आहे. भारतात विविध समाजसेवी संस्था, शैक्षणिक संस्था, आणि सरकारी योजना या संकल्पनेच्या आदर्शानुसार लोकांमध्ये सामंजस्य, समानता, आणि सामाजिक जबाबदारी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. या संदर्भात, या संकल्पनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास केल्यास, सामुदायिक सहकार्य आणि सामाजिक समरसतेसाठी नवीन धोरणे किंवा कार्यक्रम विकसित करण्यास मदत होऊ शकते. भारतातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि सामुदायिक संदर्भात वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वाचा सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अर्थ स्पष्ट करण्याची आवश्यकता आहे. विद्यमान अभ्यासामध्ये बहुतेक वेळा केवळ तात्त्विक किंवा धार्मिक दृष्टिकोनावर भर दिला जातो, तर सामाजिक व सामुदायिक दृष्टिकोनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास मर्यादित प्रमाणात झाला आहे. त्यामुळे, या संशोधनाद्वारे सामाजिक समरसता वाढविण्यात या संकल्पनेचा उपयोग कसा करता येईल हे समजून घेता येईल. सामुदायिक विकासासाठी प्रभावी मॉडेल आणि धोरणे विकसित करण्यास आधार मिळेल. भारतातील विविधतेतून ऐक्य साधण्याच्या उपायांची शास्त्रसिद्ध माहिती उपलब्ध होईल. शैक्षणिक आणि सामाजिक उपक्रमांमध्ये या तत्त्वाचा समावेश करून मानवी मूल्यांचा प्रसार सुनिश्चित करता येईल. भारतीय संदर्भात वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा सामाजिक व सामुदायिक

दृष्टिकोनाचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक आहे. हे संशोधन केवळ सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे नाही, तर व्यावहारिक दृष्टिकोनातूनही भारतीय समाजातील ऐक्य, सहिष्णुता, आणि सामंजस्य वाढविण्यास योगदान देऊ शकते.

वर्तमान प्रासंगिकता :

भारतीय समाजातील बहु-सांस्कृतिक, बहुधार्मिक आणि बहुभाषिक संदर्भात 'वसुधैव कुटुंबकम' ही संकल्पना सामाजिक ऐक्य, सहिष्णुता, समावेश आणि बंधुत्व वाढविण्यास अत्यंत महत्त्वाची आहे. ही संकल्पना केवळ भारतीय मूल्यांची जाणीव वाढवत नाही, तर समाजातील भेदभाव, जातीवाद आणि धार्मिक संघर्ष यावर सकारात्मक दृष्टिकोन देऊ शकते. शैक्षणिक, सामुदायिक विकास आणि सार्वजनिक धोरणांच्या क्षेत्रात या संकल्पनेचा अभ्यास नागरिकांमध्ये सामाजिक जबाबदारी, नैतिकता आणि सामूहिक सहभागाची जाणीव निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरतो. तसेच, भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा जागतिक स्तरावर प्रभाव वाढविण्यास आणि शाश्वत, समावेशी समाज घडविण्यास या अभ्यासाचा मोठा योगदान आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

सामाजिक दृष्टिकोनातून वसुधैव कुटुंबकम संकल्पनेचे विश्लेषण करणे.

सामुदायिक दृष्टिकोनातून लोकांमधील सहकार्य, परस्पर ओळख आणि सामाजिक बंधन वाढविण्यात वसुधैव कुटुंबकम या संकल्पनेचे योगदान अभ्यासणे.

वसुधैव कुटुंबकम संकल्पनेचा वास्तव जीवनात, सामाजिक व्यवहारात आणि समुदाय विकासावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

या अभ्यासात वसुधैव कुटुंबकम या संकल्पनेतील सामाजिक व सामुदायिक दृष्टिकोनाचा विश्लेषण करण्यासाठी गुणवत्तात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक डेटा संकलनासाठी निवडक समाजातील सदस्यांशी सखोल मुलाखती घेण्यात आल्या आणि गट चर्चाद्वारे विविध सामाजिक अनुभव, मूल्ये आणि परस्परसंवाद यांचा अभ्यास करण्यात आला. द्वितीयक डेटा म्हणून शैक्षणिक लेख, सामाजिक अहवाल, पुरातन धर्मग्रंथ आणि समकालीन संशोधनांचा अभ्यास करून संदर्भ तयार करण्यात आले. संकलित माहितीचे विश्लेषण विषयानुरूप थीमॅटिक पद्धतीने केले गेले, ज्यामुळे सामाजिक व सामुदायिक दृष्टिकोनाचे सखोल आकलन करता आले.

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

उद्दिष्ट क्र. 1 सामाजिक दृष्टिकोनातून वसुधैव कुटुंबकम संकल्पनेचे विश्लेषण करणे

सामाजिक दृष्टिकोनातून "वसुधैव कुटुंबकम" या तत्त्वाचे विश्लेषण केल्यास असे दिसते की ही संकल्पना समाजातील विविध घटकांमध्ये सह-अस्तित्व, समन्वय आणि परस्पर आदर यांचे महत्त्व अधोरेखित करते. समाजातील वेगवेगळ्या जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती आणि सामाजिक स्तरांमधील भिन्नता असतानाही हा तत्त्व मानवी मूल्ये, नैतिक जबाबदारी आणि परस्पर सहकार्य यांच्या माध्यमातून एकात्मतेला प्रोत्साहन देते. उदाहरणार्थ, सामाजिक उपक्रम, सामुदायिक कार्यक्रम, सामाजिक न्यायाची धोरणे आणि शाळा-कॉलेजमध्ये नैतिक शिक्षण यामध्ये वसुधैव कुटुंबकमाचा भाव झळकतो. यामुळे व्यक्तींमध्ये सहिष्णुता, समानता, आणि सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण होते. समाजाच्या एकात्मतेसाठी या तत्त्वाचा महत्त्व असा आहे की हे व्यक्तीगत स्वार्थपेक्षा सामूहिक हिताला प्राधान्य देते, संघर्ष कमी करते आणि विविध सामाजिक घटकांना एकत्र आणून सामंजस्यपूर्ण समाजनिर्मितीला चालना देते. एकूणच, वसुधैव कुटुंबकम हे केवळ आदर्शात्मक तत्व नसून प्रत्यक्ष जीवनात समाजातील लोकांना एकमेकांशी जोडणारे आणि सामाजिक स्थिरता साधणारे महत्त्वाचे मार्गदर्शन आहे.

उदिदष्ट क्र. 2 सामुदायिक दृष्टिकोनातून वसुधैव कुटुंबकम संकल्पनेचे मूल्यांकन करणे

सामुदायिक दृष्टिकोनातून संकल्पनेचे मूल्यांकन करताना, मुख्य लक्ष त्या संकल्पनेच्या सामाजिक परिणामांवर केंद्रीत केले जाते. या प्रक्रियेत पहिल्या टप्प्यात समुदायातील लोकांमध्ये संकल्पनेमुळे निर्माण होणाऱ्या सहकार्याचे स्वरूप आणि त्याची गहनता तपासली जाते. तसेच, लोकांमधील आपसी समझ, सामंजस्य आणि परस्पर संवादाच्या स्तराचे निरीक्षण केले जाते, जेणेकरून समाजातील सामाजिक बंधन कितपत मजबूत होत आहे हे समजू शकेल. संकल्पनेच्या अंमलबजावणीमुळे लोकांमध्ये आपसातील विश्वास, परस्पर मदत आणि सामूहिक जबाबदारी वाढली का, याचा अभ्यास केला जातो. या विश्लेषणातून असे दिसून येते की, जेव्हा समुदायाचा सक्रिय सहभाग आणि संवाद वाढतो, तेव्हा सामाजिक बांधिलकी आणि समुदायाची सुसंगती अधिक दृढ होते. एकूणच, समुदायाच्या दृष्टिकोनातून संकल्पनेचे मूल्यांकन केल्यावर ती समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास कितपत सक्षम आहे, याबद्दल स्पष्ट आणि ठोस माहिती प्राप्त होते.

उदिदष्ट क्र. 3 सामाजिक व सामुदायिक आयामांमधील वसुधैव कुटुंबकम संकल्पनेच्या

परिणामांचा अभ्यास करणे

सामाजिक व सामुदायिक आयामांमध्ये वसुधैव कुटुंबकम या संकल्पनेच्या परिणामांचा अभ्यास केल्यास, आपण समाजातील व्यक्ती आणि समुदाय यांच्यातील परस्पर संबंध आणि सामाजिक व्यवहारांवर होणाऱ्या परिणामांचा सखोल आढावा घेऊ शकतो. या संकल्पनेचा प्रभाव केवळ व्यक्तीच्या नैतिक व सामाजिक संवेदनांपुरता मर्यादित नसून, तो समुदायातील सहकार्य, सामंजस्य, एकोप्याची भावना आणि सामाजिक समतेच्या मूल्यांवरही दिसून येतो. अभ्यासातून असे लक्षात येते की जेथे वसुधैव कुटुंबकमाची तत्त्वे समजून घेतली जातात आणि आत्मसात केली जातात, तेथे व्यक्ती एकमेकांच्या भिन्नतेचा आदर करतात, संघर्ष कमी होतो, तसेच सामाजिक विकासाचे उपक्रम अधिक सुसंगत व प्रभावी होतात. यामुळे समुदायाच्या एकात्मतेत वाढ होते, स्थानिक पातळीवरील सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभाग वाढतो आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव दृढ होते. या दृष्टिकोनातून, वसुधैव कुटुंबकम केवळ नैतिक मूल्यांचा आदानप्रदान नाही तर वास्तविक जीवनातील सामाजिक व सामुदायिक प्रगतीसाठी एक मजबूत आधारस्तंभ ठरतो.

निष्कर्ष :

वसुधैव कुटुंबकम ही संकल्पना समाज आणि समुदाय यांमध्ये एकात्मता, सहकार्य आणि परस्पर आदर वृद्धिगत करण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. सामाजिक दृष्टिकोनातून, ही संकल्पना विविधतेतून एकता साधण्यावर भर देते, व्यक्तींमध्ये सहिष्णुता, समानता आणि सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण करते. सामुदायिक दृष्टिकोनातून, हे लोकांमध्ये विश्वास, सामंजस्य आणि सामूहिक जबाबदारी वाढवते, ज्यामुळे समाजातील सकारात्मक बदल घडतात आणि सामाजिक सुसंगती दृढ होते. सामाजिक व सामुदायिक आयामांमध्ये अभ्यास केल्यास दिसते की, वसुधैव कुटुंबकमाची मूल्ये आत्मसात करणारे समाज अधिक शांततामय, सहकार्यपूर्ण आणि प्रगतशील असतो. एकूणच, ही संकल्पना केवळ आदर्शात्मक तत्त्व नसून प्रत्यक्ष जीवनात समाजातील लोकांना एकत्र आणणारी, सामाजिक स्थिरता साधणारी आणि मानवतेच्या उच्च मूल्यांचा प्रचार करणारी प्रभावी मार्गदर्शक संकल्पना आहे.

उपयोजन

सह-अस्तित्व आणि विविधतेचा आदर वसुधैव कुटुंबकमाची तत्त्वे समाजातील वेगवेगळ्या जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती आणि सामाजिक स्तरांमध्ये सह-अस्तित्वाची जाणीव निर्माण करतात. ही संकल्पना व्यक्तींमध्ये परस्पर आदर, सहिष्णुता आणि विविधतेचा सन्मान वाढवते. समाजातील एकात्मता व सामंजस्य हे तत्त्व व्यक्तीगत स्वार्थपेक्षा सामूहिक हिताला प्राधान्य देते, यामुळे सामाजिक संघर्ष कमी होतो आणि समाजातील विविध घटकांमध्ये सामंजस्य व एकात्मता निर्माण होते. सामाजिक

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

जबाबदारी व नैतिक मूल्यांचा प्रसार या संकल्पनेमुळे व्यक्तींमध्ये सामाजिक जबाबदारीची जाणीव आणि नैतिक मूल्यांचा प्रसार होतो. उदाहरणार्थ, समाजातील गरीब, मागास किंवा दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी केलेले सामाजिक उपक्रम आणि स्वयंसेवी कामे या तत्वांच्या प्रभावाखाली येतात. सामूहिक सहकार्य आणि समुदायाची सुसंगती समुदायाच्या दृष्टिकोनातून पाहता, या संकल्पनेमुळे लोकांमध्ये आपसी संवाद, सामूहिक निर्णयक्षमता, मदत आणि सहकार्य वाढते. समुदायातील लोक अधिक सक्रिय होतात, सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतात आणि सामाजिक बंधन दृढ होते. सामाजिक विकास व स्थिरता वसुधैव कुटुंबकमाचे पालन केल्याने समाजातील लोकांमध्ये सामाजिक समतेची जाणीव निर्माण होते, स्थानिक आणि राष्ट्रीय स्तरावर सामाजिक उपक्रम अधिक प्रभावी होतात आणि दीर्घकालीन सामाजिक स्थिरता साधली जाते. वैश्विक दृष्टीकोन ही संकल्पना केवळ स्थानिक समाजापुरती मर्यादित न राहता, जागतिक पातळीवर मानवतेच्या कल्याणाचे संदेश देते. जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव वाढते आणि देशांदरम्यानही संवाद व सहकार्य सुधारते. वसुधैव कुटुंबकम हा तत्त्व सामाजिक सह-अस्तित्व, नैतिक मूल्यांचा प्रसार, समुदायातील सहभाग, सामाजिक समतेचे संवर्धन, आणि समाजातील स्थिरता यांसारख्या पैलूंमध्ये महत्वाचा सामाजिक परिणाम निर्माण करतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

कमल, प्रीति. (2024). वसुधैव कुटुंबकम्. शाश्वत प्रकाशन.

राय, मारकण्डेय, सिन्हा, प्रभास चंद्र, पाठक, सुरेंद्र कुमार. (2024). वसुधैव कुटुंबकम्: वैश्विक शांति की दिशा में अग्रसर. ज्ञानदा प्रकाशन.

अग्रवाल अनिल (2023). वसुधैव कुटुंबकम्. प्रभात प्रकाशन.

महा-उपनिषद्. (संस्कृत मूल संस्करण). "अयं निजः परोवेति... उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्" मूल श्लोक सहित। (संस्कृत)

गुरुस्वामी, श्री केशव. (2025). चरम : विश्व मानव धर्म सम्मिलनी : वसुधैव कुटुंबकम्. दर्शनात्मक एवं सामाजिक एकता पर आध्यात्मिक विचार।

